

УДК 94:329.7]:[343.261-052:323.28](477)"19"

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.05.1153>

СТЕЖКА ДО УКРАЇНСТВА. ДО 100-РІЧЧЯ ВІД НАРОДЖЕННЯ ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ

Оксана САПЕЛЯК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8111-65>

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України, відділ етнології сучасності,
дійсна членкиня Наукового Товариства ім. Шевченка,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: oksana.sapelyak@gmail.com

Вивчення традиційної культури українців зосереджено головню на питаннях матеріальної культури. Значна увага приділяється в сучасній науці дослідженням духовно-релігійного життя народу, народних знань, обрядовості. *Мета і завдання статті* — розглянути український рух Опору середини ХХ ст., тобто шістдесятництво, як національну духовну традицію боротьби за національну свободу, самостійну державу в умовах поневолення протягом століть. Висвітлення пов'язаних із цією тематикою питань становить невід'ємну частину досліджень народної культури українців і ніколи не втрачало своєї актуальності.

В умовах тоталітарного режиму, коли ліквідовувалося саме поняття національної ідентичності, коли рабська безправність стала нормою існування, традиція боротьби за волю, право і справедливість, національну культуру проявилася в діяльності шістдесятників. *Об'єктом* цієї студії є рух Опору шістдесятників, а *предметом* — життєва дорога митця Опанаса Заливахи.

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові принципи історизму, системності, наукової об'єктивності, що дало змогу здійснити необхідний науковий аналіз досліджуваної теми загалом, а також окремих її аспектів, використання різноманітних методів, якими послуговується етнологічна наука, як-от типологічного, комплексного і, що важливо, методу історичної реконструкції досліджуваних явищ.

Ключові слова: рух Опору, шістдесятники, Опанас Заливаха, політв'язні, самоусвідомлення, самвидав, українство.

Oksana SAPELYAK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8111-65>

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Associate,
Institute of Ethnology of the National Academy
of Sciences of Ukraine, Department of Modern Ethnology,
Active Member of the Shevchenko Scientific Society,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: oksana.sapelyak@gmail.com

THE PATH TO UKRAINIANISM. TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF AFANAS ZALIVAKHA

The study of the traditional culture of Ukrainians is focused mainly on issues of material culture. Considerable attention is paid in modern science to the study of the spiritual and religious life of the people, folk knowledge, and rituals.

The purpose and objectives of the article are to examine the Ukrainian Resistance movement of the mid-20th century, that is, the Sixties as a national spiritual tradition of the struggle for national freedom, an independent state in conditions of enslavement for centuries.

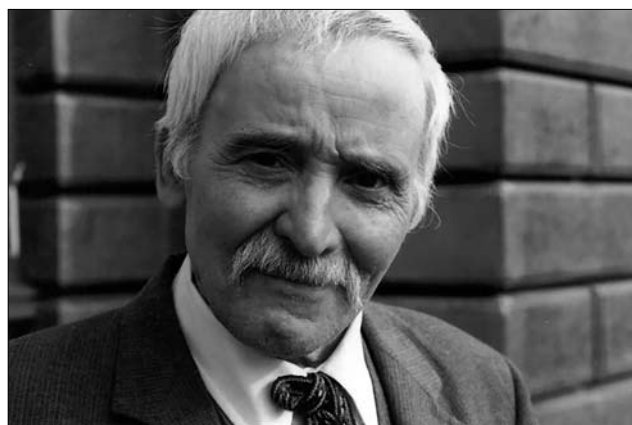
Under the conditions of a totalitarian regime, when the very concept of national identity was being liquidated, when slavish disenfranchisement became the norm of existence, the tradition of the struggle for freedom, law and justice, and national culture manifested itself in the activities of the Sixties.

The object of this study is the Sixties Resistance movement, the subject is the life path of the artist Afanas Zalivakha.

Keywords: Resistance movement, sixties, Afanas Zalivakha, political prisoners, self-awareness, samizdat, Ukrainianism.

Вступ. Шістдесятники — українська інтелігенція у 60-ті роки XX ст. — тонкий поживний пласт, невеличка скибка поневоленого українського народу. Три голодомори протягом 25 років (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947), депортації, масові розстріли населення, фактично повне винищення національної еліти, ліквідація Української Церкви (1921 р. Автокефальної, а після Другої світової війни — Греко-Католицької), репресії, завезення в Україну етнічних москвитів — все це здійснювалося з чітко поставленою метою: ліквідувати Українство, перетворити українців на слухняне деморалізоване тягло советської системи. Визначний художник Опанас Заливаха, родом із Харківщини, згодом напише у листі до Галини Севрук (2003 р.) про свої голодні дитячі роки: «Я то пережив... Об'їжджиками ланів були хлопці з Макаренківської колонії, з Харкова. Колгосп давав їм коні, об'їжджали лани, кого бачили, що дійшов до половіючого поля (колосків), били нагаями, забирали їстівне. Вперше чув «русскую мать...» [1, с. 113—114]. Особлива увага комуністичної ідеології — діти, які вже з садочка виховувалися на московському псевдогеройзмі, водночас на висміюванні, оббріхуванні українських велетнів думки й героїки, меншовартості української культури, мови. Формувався аморальний «советский человек» — безлика голодна маса слухняних рабів (іл. 1).

У цій суцільній темряві першими провісниками Українства, усвідомлення злочинної суті комуністичного режиму та його ідеології стало традиційно для українців Слово, поетичне слово Ліни Костенко

Іл. 1. Опанас Заливаха (1925—2007). Джерело: Оксана Квітнева. Бунтівний дзвонар. Спогади про Заливаху. Частина перша. 24.04.2025. URL: <https://postimpreza.org/talsk/buntivnyi-dzvonar> (18.09.2025)

і Василя Симоненка. Їхні твори стали бестселерами серед інтелігенції та студентської молоді. Ними зачитувалися, їх вивчали напам'ять. 1963 рік. Вибух вогню національного самоусвідомлення в постатях героїв фільмів Сергія Параджанова, Юрія Іллєнка, Леоніда Осики, Леся Танюка. До кінотеатрів стояли довгі черги за квитками на їх картини. Зали переповнені. Рух опору проти русифікації, проти москвитського шовінізму наростає і поширюється. У Києві виникає Клуб творчої молоді «Сучасник» (1959—1960 рр.), у Львові — клуб «Пролісок» (1962 р.). Традиція національної свободи українців голосно зазвучала:

- у літературних творах Миколи Вінграновського, Василя Стуса, Ігоря Калинця, Григора Тютюнника, Євгена Гуцала, Романа Іваничука, Юрія ІЩербака, Володимира Дрозда;

- у статтях літературних критиків Івана Світличного, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської;

- у виступах правозахисників В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Олекси Тихого, Юрія Литвина, Михайла Гориня, Богдана Гориня;

- у мистецьких творах згаданих режисерів;

- художників Аліи Горської, Івана Марчука, Георгія Якутовича, Стефанії Шабатури, Івана Остафійчука, Віктора Зарецького, Опанаса Заливаху;

- у музиці композиторів Мирослава Скорика, Володимира Івасюка, Лесі Дичко...

- вчений історик Валентин Мороз відкрито виступив проти імперії зла за національні права.

Прем'єра фільму «Тіні забутих предків» у Києві в кінотеатрі «Україна» (вересень 1965 р.) перетворилася на маніфестацію Українства. Від 1970 р. таємно поширюється часопис «Український вісник» під редакцією В'ячеслава Чорновола та Івана Геля. Зшиток завше пом'ятий, адже цей Самвидав передається з рук в руки, зачитується. Спрямування публікацій політичне — самостійна незалежна Українська держава, Українська незалежна від московської Церква, розвиток національної мови й культури.

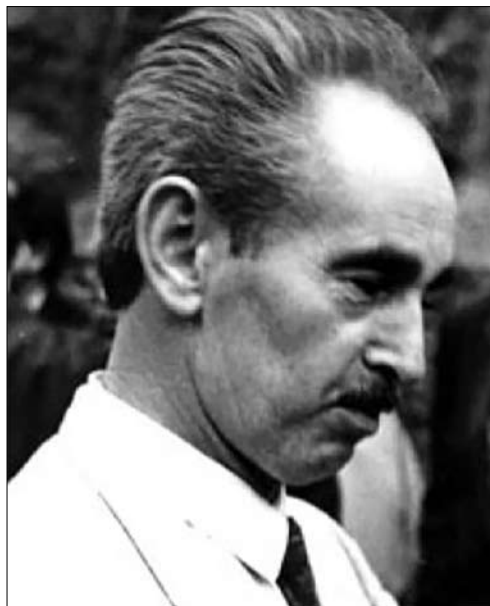
1963 року система відреагувала на шістдесятників звинуваченнями, погрозами, переслідуваннями у пресі, на місцях праці. 1965 року почалися арешти. Перші судові процеси почали проводити відкритими, розраховуючи на осуд «ворогів народу». Наприклад, у Луцьку суд відбувався над викладачем Луць-

кого педагогічного інституту ім. Лесі Українки істориком Валентином Морозом (іл. 2).

Звичайно, студенти історико-філологічного факультету кожного дня приходили на засідання, незважаючи на те, що то був час зимової сесії. Хоч ми читали «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби та інші самвидавівські статті, дні, проведені в залі суду, стали для багатьох студентів відкриттям. Особливо вражала величезна інтелектуальна різниця між суддями і підсудним та свідками, яких привезли зі Львова: братів Михайла і Богдана Горинів. Відповіді на питання підсудного і свідків перетворилися на розлогі політико-культурологічні лекції для студентської молоді, яка вбирала в себе кожне слово, як земля у спеку поживні краплі дощу. Стало зрозумілим для каральних органів: суди перетворилися на поширення націоцентричних ідей. Відтак надалі суди були не тільки закриті, а й під строгою охороною КДБ, аби звідти не просочувалося до громадськості жодного слова.

Про діяльність шістдесятників першим ознайомив світ відомий літературознавець, дійсний член НТШ, почесний доктор філософії Українського вільного університету, редактор часопису *Сучасна Україна* (Мюнхен), головний редактор літературно-політичного журналу *«Сучасність»* (1961—1966, 1976—1977, 1983—1984 рр.) Іван Кошелівець. Саме в *«Сучасності»* були опубліковані його праці *«Панорама найновішої літератури в УРСР»* (1963) [2] та *«Сучасна література в УРСР»* (1964) [3]. Завдяки Іванові Кошелівцю український читач у вільному світі одержав *«Берег чекань»* Василя Симоненка, збірник документів про українських дисидентів у перекладі польською мовою *«Ukraine 1956—1968 гг.»* (Париж, 1969) [4]. Згодом 1979 р. вийшли друком *«Гратовані сонети»* Івана Світличного [5], *«Вибране»* Євгена Сверстюка [6] (іл. 3).

Вчений Іван Кошелівець, який працював у редакції *«Енциклопедії українознавства»*, помістив статтю *«Шістдесятники»* [7]. У *«Сучасності»* вийшли також статті дійсного члена НТШ Богдана Кравціва: *«Велика ведмедиця і Гончі пси»* [8], *«Шістдесят поетів шістдесятих років»* [9]. Ця сторінка української історії цікавить не тільки істориків, митців, учених, а й широке коло сучасних українців. Історична пам'ять, зокрема пам'ять про тих, які не побоялися життєвбивчої комуністичної машини, — це, власне,

Іл. 2. Валентин Мороз (1936—2019). URL: https://www.google.com/search?gs_ssp=мороз+валентин (18.09.2025)

Іл. 3. Іван Кошелівець (1907—1999). Джерело: Астаф'єв О.Г. Кошелівець Іван Максимович. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 15. URL: <https://esu.com.ua/article-1705> (18.09.2025)

одна з необхідних умов державницького мислення сучасних поколінь.

В Україні період шістдесятництва стає предметом наукових досліджень молодими вченими: монографія Дмитра Дроздовського *«Код майбутнього. Філософія українського шістдесятництва»* [10]; праця історика, культуролога Радомира Мокрика *«Бунт проти імперії: українські шістдесятники»* [11]. Осо-

Іл. 4. Обкладинка книги «Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах». Упоряд. Галина Литвин та Олександра Мечева. Івано-Франківськ, 2024. Фото Оксани Сапеляк

Іл. 5. Опанас Заливаха. «Чорний віл». Дерево, тон, 1980-ті рр. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. С. 483

бливо вагомим і цінним внеском у висвітлення цієї доби стали видання, присвячені окремим діячам руху опору: «Алла Горська. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті» [12], «Іван Гель. Інтерв'ю, документи, твори, спогади» [13], «Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах» [14] (іл. 4).

У книзі «Повернення» Галина Литвин і Олександра Мечева (упорядниці видання) помістили: документи КДБ, протоколи допитів, судовий вирок, винесений у закритому режимі в Івано-Франківську, судові обвинувачення у «злочині» Опанаса Заливахи, який зберігав, розмножував і поширював серед знайомих літературу «антирадянського наклепницького характеру», що порочать політику КПРС; подано й статті, на основі яких було побудоване обвинувачення; цінну епістолярію; статті художника; інтерв'ю; спогади сучасників про митця. Власне документи, матеріали, спогади, епістолярія, ретельно зібрані Галиною Литвин і Олександром Мечевою, стали основним джерельним матеріалом для написання цієї статті. Вони, ці ретельно зібрані матеріали, великою мірою дають можливість пізнавати, вивчати через національні пасіонарні постаті епоху опору тоталітарному комуністичному режиму та московитському шовінізму (іл. 5).

До самоусвідомлення, до національного «Я» українська інтелігенція 60—70-х років ХХ ст. доходила різними дорогами й стежками. Для Зіновія Кравцівського, Івана Геля, Ігоря Калинця, Ірини Стасів-Калинець, Стефанії Шабатури, Олени Антонів, Ольги Мацелюх-Горинь, Михайла Гориня, Мирослави Зваричевської традиція боротьби за свободу, за природне право, право національної незалежності, традиція опору дідів і батьків колоніальній політиці не переривалася. Ірина Калинець з цього приводу казала: «У школі обпльовувалося найсвятіше, а вдома — все це пошепки пояснювалося». Тому з дитинства жила мрія про Незалежність України. Для багатьох же, тих, які виросли в підсоветській Україні, національні традиції невпинно втрачалися (іл. 6).

Іван Дзюба згадував: «Я й сам не задумувався, коли в мені Україна пробудилася... Звідки береться переживання України як своєї особистої долі? Адже ніхто нас спеціально не виховував, ніхто нам не закидав у душу думку про Україну, навпаки, все робилося для того, щоб ми жили бездумно». Якщо ж

людина опинялася поза Україною, серед маси шовіністично налаштованих московитів, вона мимо її волі фактично перетворювалася на національно байдужу істоту («советского человека»). Тому постать шістдесятника великого українського митця Опанаса Заливахи є особливим, його шлях до Українства був не схожим до доріг своїх друзів.

Основна частина. Народився Опанас 1925 р. в родині сільського майстра на Харківщині, на теренах, де комуністична система вчинила нечуваний злочин — етноцид від голодної смерті. Українці приречені були гинути у нестерпних муках, адже для певності знищення селянства зловісний ворог заборонив виїжджати із місць проживання. Восьмирічний хлопчик запам'ятав, як скидали у ями (спільні могили) мертві тілі односельців, як стерегли від людей збіжжя: «Об'їжджиками ланів були хлопці з Макаренківської колонії, з Харкова. Колгосп давав їм коні, об'їжджали лани, кого бачили, що дійшов до половіючого поля (колосків), били нагаями, забирали їстівне. Вперше чув «русскую мать», мову» [1, с. 113—114], — згадував у листі до Галини Северук. Селяни намагалися тікати з України, емігрували в Сибір, на Далекий Схід. Так і родина Заливахи опинилася в далекому місті Лісозаводську на березі річки Уссурі. Тут Опанас закінчив вісім класів. Звісно, російська мова стала звичною. Далі навчання в Іркутську, Самарканді, Ленінграді (в Академії художеств). Однак певною мірою незвичним видається епізод. Зросійщений молодий чоловік віком понад 30 років (1959 р.) у Тобольську відвідав цвинтар. І його раптом вразило, йому заболіло побачене: «...надмогильний камінь Рилеєву із хрестом. Дивлюсь — коло нього могила Павла Грабовського, табличка така маленька «Украинский поэт». Коло Рилеєва металева загорода, а могила Грабовського заросла кропивою, хрестик дерев'яний...». Звідки виникло обурення? Чи образа? Він, фактично, не знав України, не був там у дорослому віці. То чому так заболіла невпорядкованість могили українського поета, творчості якого ще тоді, найімовірніше, не знав. Ці почуття були настільки глибокими, що художник Заливаха пише лист до Спілки письменників України (тоді головував Олександр Корнійчук) про те, що могила Грабовського у плачевному стані. Звісно, відповіді на своє звернення він не одержав (іл. 7).

Іл. 6. Опанас Заливаха. «Козак Мамай», дерево, метал, темпера, 1969 р. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. С. 484

Іл. 7. Опанас Заливаха. Панно в квітковому магазині «Едельвейс», м. Івано-Франківськ. О. Заливаха з В. Сокальським — співавтором та виконавцем панно. 12.05. 2003 р. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. С. 479

Інколи якась випадкова фраза чи незначна подія спонукає не тільки до роздумів, а й до перегляду своїх уподобань, своїх поглядів. Такою, мабуть, була розмова під час його навчання від 1946 р. у Ленінградському художньому інституті ім. Рєпіна, де студіювали польські, німецькі, чеські, китайські молоді художники. Опанас пригадував, що чешка Веста його запитала: «Панас, а ти хто по національності, какая у тебя культура, какое у тебя искусство? Вот мы, чехи, мыслим так... А ты, Панас, откуда? Ты русский?». Я задумався, хто я є? Та й кажу: «Ні, я українець». «Ну, а что ты скажешь об украинском искусстве?». А я нічого не знаю. То мене перевернуло, і я став шукати своє коріння...» [15, с. 173].

Іл. 8. Опанас Заливаха. Портрет Олени Антонів. Полотно, олія. 1961 р. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. Іл. 33

Іл. 9. Борис Антоненко-Давидович (1899—1984). URL: <https://www.google.com/search?q=антоненко+давидович> (18.09.2025)

Саме у пошуку рідної культури студент графічного факультету Інституту імені Рєпіна 1958 року обрав літню практику на Косівщині. Тут, в Карпатах,

познайомився із дівчиною Оленою Антонів (знову випадковість!), майбутньою дружиною В'ячеслава Чорновола. Знайомство, як визнавав сам художник, вплинуло на його «подальшу долю»: «Я задивлявся на людей і думав: ти дивися, скільки я втратив!.. Я відірваний був, як той листок» (іл. 8).

То був своєрідний вступ до нового «вишу». Особливо відкривалися для нього нові обрії, коли він приїхав до Києва і познайомився із знаменитим Борисом Антоненком-Давидовичем, багатолітнім політ'язнем старшого покоління. Про вплив цього чоловіка на своє національне й духовне становлення Опанас Заливаха написав у спогадах: «Слухав читання автором свого оповідання... Я вслухався у плин мови і, хоч був досить зрусифікований, відчув, як той повільний плин вислову, образів, думок навіював такі відчуття, ніби в Божому храмі відбувається словесне дійство...» [16, с. 57—60]. Художник зазначав, що саме з цих зустрічей він виніс переконання цінувати минуле нації та необхідність відродження в мові. «Дякую долі за те, що знайомство з Антоненком-Давидовичем збагатило моє розуміння української ідеї. Як почесно й тяжко бути її носієм, бути свідомим українцем» [16, с. 60], — висновок Заливаха вже у старшому віці. Почав ретельно й наполегливо вивчати українську мову: «Я відчував неповноцінність своєї української мови, коли Надійка Світлична вчила нас української грамоти, а ми, сивіючі неопіти, сиділи на підлозі Аллиної майстерні й старанно писали, вслухались, пригадували забуте з дитинства» [16, с. 57] (іл. 9).

Життєва стежка Опанаса Заливахи — свідчення дієвості закону резонансу Юнга про притягання того, чого потребує духовна суть людини. Згідно з цим законом випадковостей не буває: кожна зустріч — не збіг обставин, а відповідь на внутрішнє покликання. Адже серед мільйонів радянських людей художник зустрічає Олену Антонів, приходить до Антоненка-Давидовича, відвідує музей Івана Гончара. «Школою свого становлення» називає Опанас музей Івана Гончара в Києві, в якому одна людина зуміла зібрати й відреставрувати, зберегти народні цінності української культури (іл. 10).

Цей музей він називає «криницею з цілющою водою, що лікує від різних пошестей: від інтернаціоналізмів до більшовизмів» [17, с. 72]. Знайомство, відтак дружба і співпраця з Аллою Горською, Гали-

ною Севрук, Віктором Зарецьким — ті поістину університетські студії, що будували чітку свідому націоцентричну платформу для формування нового підходу до розуміння мистецтва.

Опанас згадує одну із цікавих деталей: його здивувало ставлення Алли Горської до праці, оскільки воно дисонувало із тим, що було звичним в Московії. Зрештою, «новий советський человек» виховувався у зневазі до праці. На всіх обширах СРСР поширеним стало поняття «халтура», тобто неякісне виконання. Досягнення людини чи «уміння жити» — це уникнення праці, користування чужими здобутками. І тут Опанас, виконуючи з Аллою Горською замовлення — мозаїку для піонерського табору під Києвом, вперше зустрів новий підхід до покликання митця, відповідальність за те, що робиш: «Панасе, ми не халтурники, а художники. Маємо робити добре, як тільки можемо» [18, с. 44] (іл. 11).

У цей період для Опанаса Заливахи відкривається істина: «Мистецтво — це образ Духу, система національно-естетичного мислення або сприйняття» [15, с. 185]. «У Києві я занурився в українську сутність — де вона є, серцевина того українства? Яким має бути українське мистецтво?» — питання, на яке шукали відповіді шістдесятники. Звичайно, не советський реалізм (соцреалізм), що за їх переконанням «відвів мистецтво від української сутності»: з Аллою Горською «мислили, як, що, ота площинність, декоративність, символічність...» [15, с. 185]. У Києві «виборсувався із завалів сипучого піску соцреалізму, шукав незамулені джерела нашого національного буття — хто ми, звідки і куди?» [15, с. 185].

Втіленням «Хто ми?» стала інтерпретація художником Кобзаря. До 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка (1964) Опанас в Києві у підвалі художника Івана Кириченка творить мозаїку «Борітеся — поборете!» — молодого Тараса, яку не було прийнято для встановлення. Дозволений владою Шевченко мав бути в образі дідуся, який плаче над лихою долею матеріально обездолених селян. Шевченко його авторства — величний бунтарський, за все образ України. Могутньо саме такий поет постає в центральній частині вітража у вестибулі головного входу Київського державного університету. Зверху над головою Кобзаря художник помістив напис:

*Возвеличу
Малих отих рабів німих!*

Іл. 10. Іван Гончар (1910—1993). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гончар_Іван (18.09.2025)

Іл. 11. Опанас Заливаха. Пам'яті Алли Горської. Полотно, олія. 1970 р. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. Іл. 20

*Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.*

Тільки та спільна творча праця Опанаса Заливахи, Алли Горської, Людмили Семикіної, Галини Зубченко та Віктора Зарецького викликала у компартійній владі дику лютю. Було розпорядження розбити вітраж в переддень відкриття. Неприйнятним

Іл. 12. Опанас Заливаха. Шевченко. Мати. Ескіз. 1960-ті рр. Хто такий Опанас Заливаха та чому його має знати кожен українець. 26.11.2024. URL: <https://vogue.ua/article/culture/persona/hto-takiy-opanas-zalivaha-ta-chomu-yogo-maye-znati-kozhen-ukrajinec-50611.html> (18.09.2025)

для антиукраїнської системи виявився насамперед образ Тараса, оскільки виконаний був як ікона, як Пророк нації (іл. 12).

Осмилення українського мистецтва не полишало Заливаху. Оселившись в Івано-Франківську, він продовжував свої розмови з Горською листовно: «Я вважаю, що підвалини новітнього українського мистецтва, зокрема монументального, заклав Бойчук. Його принцип вирішення тем — через людські постанти. Школа Бойчука, школа сучасного національного й соціального мистецтва» [19, с. 97]. Поза сумнівом, теоретичні міркування художника згодом вивчатимуться мистецтвознавцями. З одного боку, Заливаха вважав посутньою традицію, що передається віками: «Наш народ створив прекрасні зразки декоративно-прикладного мистецтва, мистецтва

ще дохристиянської доби (вишивка, орнаментика, різьба і т. д.)». «Із прийняттям християнства витворилася нова течія — мистецтво культове. Бойчук спирався більшою мірою на останнє», — резонно продовжує художник, включаючи в поняття «традиція» інновації, що усталилися в українській сакральній культурі. «Ви, як я розумію, опираєтесь на народне, тобто мистецтво символів. Вірніше буде, що наслідуєте його. Бойчук був більшим діалектиком, а краще сказати, що він був просто послідовним у своїх пошуках» [19, с. 97]. Таким чином заперечував категоричне протиставлення советською ідеологією народної культури із християнською. Для Заливахи і одна, і друга течія в мистецтві виявляє «категорію національного мислення, його поступ» [19, с. 97] (іл. 13).

Питання сакруму в мистецтві хвилювала художника і тоді, коли він був позбавлений можливості малювати. З Мордовії (селище Явас) 1968 р. ще з більшою переконаністю він продовжує цю тему в листі до Алли Горської: «Основа справжнього мистецького твору великого лету полягає в сакральності, колись бо так було, навіть митець молився і постився перед початком творчого акту» [19, с. 101—102].

Опанас Заливаха знову і знову повертається до роздумів про високе призначення мистецтва, погоджуючись із Євгеном Маланюком: «У мистецтві невидимим голубком літає Дух Святий, і натовп хоче з цього голуба обскувати крила». «Але того не буде ніколи», — продовжує цю думку митець. — Не вдасться. Мистецтво — це вияв високої духовної сутності, і в мистецькій речі незримо існує Дух Святий» [20, с. 70—71].

Для художника боляче було бачити в Незалежній Україні малярство, позбавлене народного духу, яке назвав «бізнесовим мистецтвом» або «пудрою». Для нього мистецтво невіддільне від національної бази. Для зрілого митця саме поняття нація — космічне: «Ми залежимо від космосу... Те, що я хочу чи не хочу, від мене не залежить. Це залежить від великих космічних сил. Відтак і мистецтво — не прикраса, а символ Духу» [21, с. 228]. Для Опанаса само собою зрозумілою була нероздільність: космос — Дух Святий — нація — мистецтво. Вона, ця єдність, визначає «національну якість» творчості, загалом діяльності людини. У листі до Галини Севрук з жалем і жорстко пише про нерозуміння цієї істини багать-

ма: «мозги нашим малярам з України запудрені... різними «авангардами», інтермобіками, коротше кажучи, — парашами» (Підкреслення редактора) [1, с. 110—112]. Для нього шлях до українства — це шлях до Храму Духа (іл. 14).

До того храму провадив третій університет, коли 27 серпня 1965 р. його стежка повернула з «великої зони», як називали шістдесятники весь обшир СРСР, до «малої зони» в Мордовії. До цього вишу художник склав іспит: мозаїкою до 150-річчя від дня народження Тарас Шевченко і вітражем — образом Поета Пророка — для Київського університету ім. Тараса Шевченка. Оцінкою останньої роботи були уламки скла на підлозі.

Опанас склав іспит на усвідомлення питань, що їх поставив Кобзар: «хто ми?», «для чого прийшли у цей світ?», «в чому сенс життя?»: «Я робив розпис у залі на триста місць, і думаю собі»: «Панасе, а що б ти сказав, якби тут було повно глядачів». І я злякався, думаю, що б я міг їм сказати? Мене то якоюсь мірою підштовхнуло: «Панасе, подумай, що ти маєш їм сказати суттєве, сутнє. Хто ти є? Хто вони Є? Поділися з ними, чим можеш». Бути українцем, йти за Духом Святим, стати для інших, для нації тим «озоновим шаром», який оберігатиме народ: «Де б ти не був, куди б тебе не занесло» — потрібно пам'ятати Шевченкове: «Нащо нас мати привела?». — Зроби все, що зможеш» [21, с. 233].

Складено було іспит з історії: «У нас оцей комплекс України і Росії, де нації «близнецы-братья». Не розуміють, хто є українці, хто є руськіє, хто є білоруси. Це фальшива ідея про колыску братніх народів абсолютно не витримує критики» [15, с. 206]. Це одним істотно важливим екзаменом для Заливахи було чітке усвідомлення єдності України. І особлива роль при цьому Галичини: збереження в західному краї традиційної культури, що стелило шлях до відновлення мистецької традиції. Для Опанаса Галичина стала «дріжджами національної свідомості, каталізатором українського світовідчуття» [22, с. 217] (іл. 15).

У мордовському «виші», що знаходився у с. Явас у «малій зоні 385 ЖХ», Заливаха зустрів надзвичайно високоосвічених викладачів: тих, які виборювали Незалежність Держави в армії УПА, зберігали вірність національній ідеї в тюрмах. Тут художник навчався в інтелектуалів, мислителів політичної,

Іл. 13. Опанас Заливаха. «Юрій Змієборець». ДВП, олія. 1997 р. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. Іл. 21

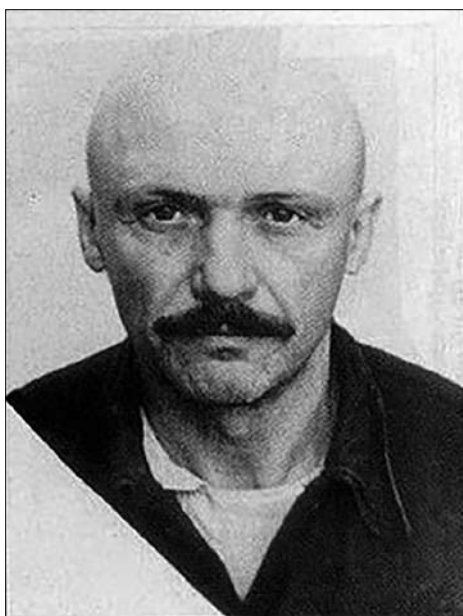

Іл. 14. На відкритті першої виставки Опанаса Заливахи у Львові. 06.12.1988 р. Перший ряд: Богдан Горинь, Опанас Заливаха, Дарія Возняк, Ярина Заливаха, Василь Долішній; другий ряд: Марія Савка-Качмар, Стефанія Шабатура, Дарія Радевич, Іван Гречко. Музей етнографії та художнього промислу. Повернення. У спогадах, листах, архівних документах

філософської, богословської науки, вчених психологів — лицарів України. Саме так, лицарем, назвав Опанас Михайла Сороку у статті до книги Лесі Боднарчук «Михайло Сорока» [23, с. 55—56]. Одним із перших уроків: якою має бути реакція політичного

Іл. 15. Світлина у світлиці Заливах. Перший ряд: Люба Лемик, Іван Світличний, Марія Возняк, Дарія Возняк-Заливаха; другий ряд: Ольга Горинь, Леоніда Світлична, Опанас Заливаха, Ярослав Заливаха, Ярина Заливаха. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах

Іл. 16. Михайло Сорока (1911—1971. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сорока_Михайло_Михайлович (18.09.2025)

в'язня на «психологічну обробку» кgbістів? (іл. 16). Відповідь на це запитання новоприбулому в'язневі Заливасі дала розповідь багатолітнього політичного авторитета советських таборів Михайла Сороки, про що заакцентував художник у своєму спогаді: «Привезли до Києва, дали вдягнути гарний костюм. Приїхали в готель, де Михайла чекав його син Богдан. Після зустрічі сина з батьком пішли на якусь виставу, потім у ресторан... Після вечері «органісти» в цивільному запропонували п. Михайлові «по-

каятись», і зворотна подорож в Мордовію відпадає сама собою. «Поверніть мені мій тюремний бушлат, я не продаюсь», — сказав Сорока. Знов етап, знов табір» [23, с. 56].

Про постійну психологічну війну проти політичних розповідав також Іван Гель, — як тонко намагалися деморалізувати людей не тільки ув'язненням, жорстокими умовами камерників, а й «виховними» розмовами: «Викликають в'язня і кажуть: «Ну навіщо ти тут сидиш? Ти міг би бути викладачем в університеті, ти міг би нормально працювати, мати дружину, дітей виховувати. Глянь навколо — твоєї ідеї ніхто більше не підтримує. От зібралися ті, що тут є, і все, а зараз ніхто про самостійну Україну вже не думає. Ти тут гниєш у тюрмі, а твоя дитина там не має за що жити нормально, бо мама одна не може дати того, що дасть батько. Вона і вихована не буде, як слід. Але і вчитися ми їй не дамо, — вони прямо це кажуть, — бо ж вона піде твоїми слідами» [24, с. 203].

Викликати розчарування, невпевненість, сумніви щодо своїх дій, жаль за втраченим здоров'ям, невизначеністю життя дітей — у більшості в'язнів не спровокували очікуваного каяття. Розповіді співкамерників — це водночас матеріал для роздумів про психологічний стан страху вихованого системою «совка», висновки про моральну неповноцінність цієї «нової» людини, оскільки вона «затуркана — не розуміє, де правда, де добро, де зло, совість, щирість, святість, що можна, що не можна» [15, с. 205]. Потрібно вистояти, зберегти свою національну й людську гідність, тискові протиставити своє «Я», не піддатися злу, не піддатися на, здавалося б, привабливі пропозиції, завше пам'ятати «хто ти є?» — було засвоєно твердо, назавжди. Опанаса також через певний час привезли до Києва і запропонували написати «каяття»: «Вибирайте, що вам дорожче. Ви дивіться, або відвеземо вас додому, або назад у Мордовію». Митець не сумнівався, вибираючи рішення: без вагання відповів: «Везіть у табір». «Ну добре, — відповів опер. Вважайте, що це ваш останній шанс». Підходить до мене і подає мені руку. Я як зек — ото руку назад. І так цікаво було спостерігати, як його рука опускалася» [15, с. 205], — так Заливаха відповів сам собі на давнє питання, що його хвилювало: «Хто я є?» (іл. 17).

Політико-ідеологічні студії Опанаса Заливахи здобувалися у розмовах із, насамперед, літерату-

роззнавцем, поетом, перекладачем Іваном Світличним, починаючи від їхнього знайомства 1962 р. у Києві. Світличний (1929—1992) родом з Луганщини (с. Половинкине), від якого Опанас, як сам твердив, «стільки взяв від Івана його духовності, методи оцінок процесу українського культурного життя або навіть знання окремого слова — усе це стало настільки моїм, так засвоїлося, врослося в мене, що тепер визначити, де чие, — то різати по живому». І далі: «Іван Світличний був для мене тією людиною, що сформувала мій український погляд на світ, спосіб мислення, стиль, мою орієнтацію у світовій культурі, розуміння місця української поневоленої культури серед культур світу» [25, с. 37] (іл. 18).

Роль Світличного серед шістдесятників загальном коротко окреслив Василь Стус: «Все краще в мені — це Іван. Усе краще у багатьох — від Івана». Опанас Заливаха та Іван Світличний заарештовані були практично одночасно 1965 р. (як і Михайло Горинь, Богдан Горинь, Михайло Косів...). Фізично кволий чоловік, вчений, мислитель, Світличний вів себе гідно, керуючись встановленими собі правилами: коли ти сам себе не принизиш, тебе ніхто не принизить; ніхто не пройде за тебе твого шляху. Згодом від Світличного-співкамерника Опанас продовжував черпати фактологічні знання жорстокої ідеології поневолення України. Художник згадує, як одного разу Іван запропонував йому ознайомитися із документами, поміщеними в об'ємному збірнику «КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК» (16 томів). Ці матеріали відкривали перед Заливахою суть московитської політики більшовицької епохи. Особливо запам'яталися цинічні слова Леніна: «Да, такая ситуация, товарищи, но мы взяли Украину. Это нам обошлось в около двух тысяч жертв. Мы ее взяли из середины, но если бы мы брали Украину в лоб, фронтом, то это бы обошлось в бесчисленное количество жертв» [15, с. 186].

Здобуті знання давали художникові можливість орієнтуватися в політичній ситуації на початку ХХІ століття. Він бачив проблеми постсовєтської України, і не приховуючи своїх міркувань, голосно заявив, що й «тепер хочуть узяти Україну із середини» [15, с. 186]. Митець до кінця життя керувався приповідкою тієї світлої Людини Івана Світлич-

Іл. 17. Скриня Опанаса Заливахи. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. С. 484

Іл. 18. Опанас Заливаха. Портрет Івана Світличного. Полотно, олія. 1983 р. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. Іл. 8

ного, яка стала девізом шістдесятників: «Як не я — тоді хто? Не тепер — то коли?».

У камері пройшов Опанас Заливаха поглиблений курс духовного релігійного вишколу. Поряд — авторитет для політв'язнів усіх національностей великої тюрми народів Михайло Сорока перекладає українською мовою твори Томи Аквінського. Співкамерник Іван Гель пише на нарах таємно свої «Грані культури», що вийшли друком аж 1984 р. в Лондоні під псевдонімом Степан Говерля [26] (іл. 19, 20).

Іван Гель згадував, що там, у Мордовії, він близько зійшовся з Опанасом Заливахою: «Так склалося, що він завжди приходив до мене: «Ходімо, Іване, потопчемося». Тобто можна було вийти на доріжку, по зоні походити» [13, с. 203]. Звісно, під час корот-

Іл. 19. Опанас Заливаха. Портрет Івана Геля. Полотно, олія. 1997 р. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. Іл. 37

Іл. 20. Опанас Заливаха, Оксана Сапеляк, Іван Гель. Київ. Український дім. 1992 р. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах

ких прогулянок темою розмов була й історія Української Греко-Католицької Церкви, життя і діяльність Митрополита Андрея Шептицького, Йосифа Сліпого... Ті лекції давали знання слухачеві, як влада ліквідувала УГКЦ, як використовувала проти віруючих адміністративні переслідування: звільнення з роботи, виключення з творчих спілок, з навчальних закладів, про арешти й переслідування священників... Тобто, все те про релігійне життя українців, чого народ не знав, не мав права знати як вкрай шкідливого громадянам СРСР. Під час цих розмов торка-

лися й питань різниці між російським дисидентством і українським шістдесятництвом, яке стало «імперативом безнастанних вольових потуг в ім'я України, її свободи й державності, розуміння високої чести — право на ім'я НАЦІОНАЛІСТ» [26, с. 125].

Опанас Заливаха, який стосовно питань релігії називав себе «запізнілим неофітом», черпав духовну поживу і від молодого в'язня, який викликав захоплення всіх, хто його знав, — Ярослава Лесіва (1945—1991). Ярослава було заарештовано двадцятидвохрічним юнаком. Молодого патріота вирішили зламати, кинувши 1967 р. в табір до побутовиків, сподівались, що там з ним покінчать. Ярослав, у майбутньому священник УГКЦ, вийшов звідти живим, і понад триста в'язнів-побутовиків із почестями провели Ярослава до брами табору: «Не забувай, молись о нас, Ярослав» (іл. 21).

Отже Ярослава Лесіва перевели до політичних у Явас. Опанас поцікавився:

«— Ви наймолодший зек. Як вдалося так рано дозріти до кондиції політв'язня?

— Мене тримав до хресту вояк УПА. Відходячи зі села, він потрапив у засаду, і в бою загинув. Мені випало продовжити справу хрещеного батька» [27, с. 61—62].

Ця коротка фраза юнака — вичерпна відповідь на запитання про джерела довготривалої боротьби українців: традиція свободи, традиція людської й національної гідності, традиція любові до рідної землі, до своєї культури, до слова, до віри. «Для мене Ярослав утілював феномен молодих сил, спрямованих до єдиної мети — визволення від рабства української нації. Заради цієї мети ставили на карту все своє життя», — напише Опанас Заливаха у передмові до поезій отця Лесіва 1992 року. Збіорчка «ТТ» о. Ярослава була опублікована вже після (за нез'ясованих обставин) його загибелі. У віршах із в'язниці захоплювала художника глибока віра юнака в Бога провидіння, готовність служити Богу й Україні:

*«Не вступлюся!
Рідний краю,
Я їду на рать ворожу.
Хоч би смертю вас своєю,
Чорні сили, переможу!»* [28, с. 33].

*«Благословенна мить! Немає
бажань, ні мук, ані тривоги.
І тільки лет в яснім безкраї.*

Лиш мить і вічність.
і Бог» [28, с. 32].

Тому закономірно, що передмова до видання 1992 р. — авторства Опанаса Заливахи (іл. 22). Ідеї відродження Духу України, які генерував Ярослав Лесів і втілював у життя, були тими ж ідеями, до яких прямував художник, якими керувався у своїй творчості й діяльності.

Висновки. Життєва дорога Опанаса Заливахи великою мірою передає національне піднесення, ідейну боротьбу шістдесятників як традицію свободолюбства, яку несли українці з покоління в покоління протягом більше трьох століть. Рух опору 60-х років режим паралізував різними методами: арештами і в'язницями, звільненням із посад та заборонами працювати. Однак від 1970 р. таємно поширюється «Український вісник». З рук в руки передаються статті самвидаву. 1972—1973 рр. — нова хвиля арештів, репресій, переслідувань, що досягли свого апогею. Коли ж СРСР 1975 р. підписав Гельсінську угоду, тобто погодився офіційно шанувати права громадян, то вже 1976 р. було створено Українську Гельсінську групу (37 осіб), серед них: Ніна Строката, Василь Стус, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Надія Світлична, В'ячеслав Чорновіл, Оксана Мешко, Олексій Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринівич... Засновником і головою Спілки був письменник Микола Руденко (1920—2004) і співзасновником — генерал совєтської армії Петро Григоренко (1907—1987), 1977 р. позбавлений громадянства.

Повернення в Україну колишніх політв'язнів — це труднощі з працевлаштуванням (хіба кочегарами чи пастухами), багатьох позбавлено житла. Відчуття постійного нагляду, підслуховування, готовності до обшуків. Під час зустрічей з Михайлом та Ольгою Горинь у їх квартирі, коли треба було обговорити, скажімо, статті до «Українського вісника», використовували мову на письмі, інколи виходили на вулицю, зупинялися біля бетонної стіни поряд із напівзруйнованою будівлею нинішнього храму Ольги і Єлизавети, перед колишнім кінотеатром «Дзвін». Тепер тут встановлено пам'ятник Степанові Бандері. Задум простий: ті, хто повернувся, не загинув (як багато, хто був похований на цвинтарях сибірських, мордовських таборів: Тихий, Литвин, Марченко, Стус...), і вижив, але із втраченим здоров'ям

Іл. 21. Опанас Заливаха. Портрет Ярослава Лесіва. Рік невідомий. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах. Іл. 22

Іл. 22. Прощальний помах руки. Опанас Заливаха. Івано-Франківськ. 08.04.2007 р. Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівних документах

та обмеженим матеріальним становищем, будуть усунені від активної діяльності. Тільки сталося інакше. Ірина Калинець, звільнена 1981 р., від 1987 р. читає публічні лекції, вона серед організаторів Товариства Лева, Товариства української мови, «Меморіалу». В'ячеслав Чорновіл, повернувшись в Україну після 17 років таборів, 1985 р., вже 1987 р. разом із Михайлом Горинем відновлює видання «Україн-

ського вісника». Чорнів 1988 р. ініціює створення Української Гельсінської Спілки (перша опозиційна до влади політична організація). 1987 р. помиливали Михайла Гориня, і він, тодішній кочегар, одразу виступає із доповідями для студентів. 1988 р. Михайло організував Робочу групу захисту українських полів'язнів, яка увійшла до Міжнародного комітету захисту полів'язнів. Йому належить ідея «Ланцюга злуки» (від Львова до Києва) у січні 1990 року. Горинь також організатор свята 500-річчя козацтва на Дніпропетровщині та Запоріжжі.

Активність шістдесятників наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. вражаюча. Відбуваються перші політичні мітинги. Недавні в'язні — співорганізатори всіх протикомуністичних акцій в Україні, полум'яні оратори. Іван Гель 1988 року засновує і редагує підпільний журнал «Християнський голос», організовує збір підписів за легалізацію Української Греко-Католицької Церкви. Весною 1989 р. він зумів налагодити ланцюгову голодівку в Москві. У 50-ту річницю т. зв. возз'єднання, тобто приходу на західні землі України радянських окупаційних військ Іван Гель ініціював похід від тодішнього обкому партії до собору святого Юрія, похід за участю 38 священників УГКЦ і 250—260 тисяч вірян.

Чорнів і Горинь серед засновників Народного Руху України. Михайло Горинь — перший голова Республіканської Християнської партії. Вони сміливо взяли на себе відповідальність декомунізації влади. 1990 р. балотуються до Верховної Ради України, до місцевих органів влади. Наполегливо і постійно ведуть україноцентричну працю. Поряд із давніми співкамерниками завжди присутній митець із сонцетворящим живописом, мозаїкою, полум'яними позакомпромісними виступами — Опанас Заливаха.

1. Заливаха О. Листи до Галини Севрук. 2003. *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Івано-Франківськ, 2024. С. 107—115.
2. Кошелівець І. *Панорама найновішої літератури в УРСР*. Мюнхен, 1963. 701 с.
3. Кошелівець І. *Сучасна література в УРСР*. Мюнхен. 1964. 379 с.
4. *Ukraina 1956—1968. Oprac. Iwan Koszeliwec*. Paryż: Instytut Literacki. 1969. 270 s.
5. Світличний І. *Гратовані сонети*. Нью-Йорк: вид-во «Сучасність», 1977. 111 с.
6. Сверстюк Є. *Вибране*. Упоряд. і передмова І. Кошелівця. Мюнхен: вид-во «Сучасність», 1979. 275 с.
7. Кошелівець І. Шістдесятники. *Енциклопедія українознавства*. Львів, 2000. Т. 10. С. 3847—3849.
8. Кравців В. «Велика ведмедиця» і «Гончі пси». Мюнхен: Сучасність, 1962. Ч. 2.
9. Кравців Б. *Шістдесят поетів шістдесятих років*. Антологія нової української поезії. Мюнхен, 1967. 299 с.
10. Дроздовський Д. *Код майбутнього. Філософія українського шістдесятництва: монографія*. Київ, 2006.
11. Мокрик Р. *Бунт проти імперії: українські шістдесятники*. Київ, 2023. 416 с.
12. Алла Горська. *Червона тінь калини. Листи, спогади, статті*. Ред. і упоряд. О. Зарецького, М. Маричевського. Київ: Спалах, 1996. 240 с.
13. Іван Гель. *Інтерв'ю, документи, твори, спогади*. Упоряд. Юрій Зайцев. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2024. 538 с.
14. *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Упоряд. Галина Литвин, Олександра Мечева. Івано-Франківськ, 2024. 616 с.
15. Овсієнко В. Інтерв'ю з Опанасом Заливаною. *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Івано-Франківськ, 2024. С. 168—211.
16. Заливаха О. Ніби в Божому храмі. *Багаття. Борис Антонечко-Давидович очима сучасників*. Київ, 1999. С. 225—228; *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Івано-Франківськ, 2024. С. 57—60.
17. Заливаха О. Виступ на похороні Івана Гончара (1993). *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Івано-Франківськ, 2024. С. 72.
18. Заливаха О. Уз несіння. Алла Горська. *Червона тінь калини. Листи, спогади, статті*. Ред. і упоряд. О. Зарецького, М. Маричевського. Київ: Спалах, 1996. 240 с.; *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Івано-Франківськ, 2024. С. 164—167.
19. Заливаха О. Листи до Алли Горської. *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Івано-Франківськ, 2024. С. 97—105.
20. Заливаха О. «Пудра» і Дух Святий. *Артанія*. 2010. Кн. 18. № 1. С. 23—24; *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Івано-Франківськ, 2024. С. 70—71.
21. Котерлін Р. «Недобиті і недовідроджені, бо ялові». Івано-Франківськ. 2000. *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Івано-Франківськ, 2024. С. 228—239.
22. Стефурак Н. Тут моє духовне коріння. Г. «Галичина». 30.11.1995; *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах*. Івано-Франківськ, 2024. С. 216—219.
23. Заливаха О. Лицар української ідеї. Леся Боднарук. Михайло Сорока. Дрогобич, 2001. *Повернення. Опа-*

- нас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах. Івано-Франківськ, 2024. С. 55—56.
24. Кіпіані В., Овсієнко В. Інтерв'ю з Іваном Гелем. *Іван Гель. Інтерв'ю, документи, твори, спогади.* / Упоряд. Юрій Зайцев. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2024. С. 192—263.
 25. Заливаха О. Доброокій. *Спогади про Івана Світличного.* Київ, 1998. С. 200—205; *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах.* Івано-Франківськ, 2024. С. 37—42.
 26. Гель І. *Грані культури.* Львів, 1993. Третє доповнене видання. 216 с.
 27. Заливаха О. *З вірою і любов'ю (передмова).* Лесів Я. ТТ. (тюремна тишина). Івано-Франківськ, 1992; *Повернення. Опанас Заливаха у спогадах, листах, архівах, документах.* Івано-Франківськ, 2024. С. 61—62.
 28. Лесів Я. *Мить. Вірші із в'язниці.* Упоряд. Надія Світлична. Нью-Йорк, 1982. 41 с.
- REFERENCES
- Zalyvakha, O. (2024). Letters to Halyna Sevruck. 2003. *Return. Afanas Zalyvakha in memories, letters, archives, documents* (Pp. 107—115). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Koshelivets, I. (1963). *Panorama of the latest literature in the Ukrainian SSR.* Munich [in Ukrainian].
- Koshelivets, I. (1964). *Modern literature in the Ukrainian SSR.* Munich [in Ukrainian].
- Koszeliwec, Iwan. (1969). *Ukraine 1956—1968.* Paris: Instytut Literacki [in Polish].
- Svitlychny, I. (1977). *Gratovani sonneti.* New York: Suchasnist Publishing House [in Ukrainian].
- Sverstyuk, E., & Koszeliwec, I. (1979). *Selected Works.* Munich: Suchasnist Publishing House [in Ukrainian].
- Koszeliwec, I. (2000). Shetidesyatnyki. *Encyclopedia of Ukrainian Studies* (Vol. 10, pp. 3847—3849). Lviv [in Ukrainian].
- Kravtsiv, V. (1962). «The Great Dipper» and «Hound Dogs» (Part 2). Munich: Suchasnist [in Ukrainian].
- Kravtsiv, B. (1967). *Sixty Poets of the Sixties. Anthology of New Ukrainian Poetry.* Munich [in Ukrainian].
- Drozdovsky, D. (2006). *The Code of the Future. Philosophy of the Ukrainian Sixties: Monograph.* Kyiv [in Ukrainian].
- Mokryk, R. (2023). *Revolt against the Empire: Ukrainian Sixties.* Kyiv [in Ukrainian].
- Zaretsky, O., & Marychevsky, M. (Ed.). (1996). *Alla Horska. The Red Shadow of the Viburnum. Letters, Memories, Articles.* Kyiv: Spalah [in Ukrainian].
- Zaitsev, Yuri. (2024). *Ivan Gel. Interviews, Documents, Works, Memories.* Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypyakevych NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Lytvyn, Halyna, & Mecheva, Oleksandra. (2024). *Return. Afanas Zalivakha in memories, letters, archives, documents.* Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Ovsienko, V. (2024). Interview with Afanas Zalivakha. *Return. Afanas Zalivakha in memories, letters, archives, documents* (Pp. 168—211). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Zalivakha, O. (1999, 2024). As if in the temple of God. *Barys Antonechko-Davydovych through the eyes of contemporaries* (Pp. 225—228); *Return. Afanas Zalivakha in memories, letters, archives, documents* (Pp. 57—60). Kyiv; Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Zalyvakha, O. (2024). Speech at the funeral of Ivan Honchar (1993). *Return. Afanas Zalyvakha in memories, letters, archives, documents* (P. 72). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Zalyvakha, O., Zaretsky, O., & Marychevsky, M. (Eds.). (1996, 2024). *Ascension. Alla Horska. The Red Shadow of the Viburnum. Letters, memories, articles; Return. Afanas Zalyvakha in memoirs, letters, archives, documents* (Pp. 164—167). Kyiv: Spalah; Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Zalyvakha, O. (2024). Letters to Alla Gorska. *Return. Afanas Zalyvakha in memories, letters, archives, documents* (Pp. 97—105). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Zalyvakha, O. (2024). «Powder» and the Holy Spirit. *Artania. 2010, 1* (Book 18, pp. 23—24); *Return. Afanas Zalyvakha in memories, letters, archives, documents* (Pp. 70—71). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Koterlin, R. (2000). «Uncultivated and under-revived, because barren». *Return* (Pp. 228—239). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Stefurak, N. (2024). Here are my spiritual roots. «*Halychyna*» city. 30.11.1995; *Return. Afanas Zalivakha in memories, letters, archives, documents* (Pp. 216—219). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Zalivakha, O. (2001, 2024). Knight of the Ukrainian idea. *Lesya Bodnaruk. Mykhailo Soroka; Return. Afanas Zalivakha in memories, letters, archives, documents* (Pp. 55—56). Drohobych; Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Kipiani, V., Ovsienko, V., & Zaitsev, Yuri. (2024). Interview with Ivan Gel. *Ivan Gel. Interview, documents, works, memories* (Pp. 192—263). Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypiakevych NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Zalivakha, O. (1998, 2024). Dobrooky. *Memories of Ivan Svitlychny* (Pp. 200—205); *Return. Afanas Zalivakha in memories, letters, archives, documents* (Pp. 37—42). Kyiv; Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Gel, I. (1993). *Edges of Culture.* Lviv [in Ukrainian].
- Zalyvakha, O. (1992, 2024). With faith and love (preface). *Lesiv Ya. TT. (prison silence); Return. Afanas Zalyvakha in memories, letters, archives, documents* (Pp. 61—62). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Lesiv, Ya., & Svitlychna, Nadiya. (1982). *Myt. Poems from prison.* New York [in Ukrainian].